

Шліхта Н. В.

ДЕРЖАВНИЙ ЗАПОВІДНИК «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА» В ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ (до питання про пам'яткоохоронну діяльність в Українській РСР)

У статті розглянуто стан Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра» з часу відновлення його діяльності у 1944 р. до кінця 1960-х рр. Особливу увагу приділено висновкам Комісії Українського Товариства охорони пам'яток історії і культури, що провадила обстеження стану заповідника у квітні–липні 1967 року. Пам'яткоохоронну діяльність членів Товариства – українських учених і діячів мистецтва – проаналізовано як одну з форм повсякденного спротиву в радянській державі.

У розпал хрущовської антирелігійної кампанії на Україні було закрито, доведено до руйнації і просто знищено сотні церков – пам'яток вітчизняного зодчества XII–XIX ст. Зміна партійного керівництва не принесла відчутних покращень. Пам'ятки історії та архітектури – зразки національного релігійного мистецтва – були приречені, можливо, менше на свідоме нищення, але все ж на повільне руйнування через невикористання, нестачу коштів і відсутність бажання їх реставрувати та утримувати. Достатньо звернутись до статистичних даних, щоб зрозуміти масштаби культурної катастрофи. На 1967 р. у республіці налічувалось 1200 закритих, жодним чином не використовуваних, церков, 200 з них були унікальними пам'ятками, занесеними до союзного реєстру «пам'ятників історії та архітектури» [1]. Безперечно, руйнувалися не лише пам'ятки релігійного, але й світського мистецтва. Однак, оскільки українське суспільство ввійшло у XX ст. практично не секуляризованим, саме пам'ятки релігійного мистецтва становили собою ту національну спадщину, що першочергово нищилася з часу становлення радянської влади на Україні.

Проти нищення пам'яток виступали вірні Церкви, захищаючи цим своє право на задоволення власних релігійних потреб. У 1960-х рр. свій голос на захист Церкви підняла інтелігенція. Обереігаючи пам'ятки, українські інтелігенти передусім захищали національну культурну спадщину, звертаючись до джерел духовності, потрібних для заповнення того вакууму, що утворився внаслідок усвідомлення ними банкрутства марксистсько-ленінської ідеології. Важливим кроком у цьому напрямі стало створення Українського Товариства охорони пам'яток історії

і культури. У діяльності Товариства простежуємо ті «недисидентські чи до дисидентські», за визначенням російського дослідника В. Козлова [2], форми спротиву в комуністичній державі, що досі залишаються малодослідженими у вітчизняній історіографії. Однією з дій Товариства, що з цього погляду привертає першочергову увагу, є обстеження його Комісією у квітні–липні 1967 р. стану Державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра».

До Комісії, яку очолював Іван Гончар, входило тринадцять діячів науки і культури, серед яких двоє істориків – Михайло Брайчевський та Олена Апанович. У своїй доповідній записці на ім'я ЦК КПУ «Про обстеження стану та використання пам'яток історії та культури Державного історико-культурного заповідника “Києво-Печерська Лавра”», Комісія на весь голос заявила про катастрофічний стан, в якому опинився заповідник, і висунула низку пропозицій, що демонстрували як виступи на захист національної спадщини, вступивши в конфлікт з офіційною програмою прискореної атеїзації суспільства.

Напередодні Великої Вітчизняної війни заповідник «Києво-Печерська лавра» функціонував як один із найбільших антирелігійних музеїв на території Радянського Союзу. Найбільш варварським учинком, заподіяним атеїстичною владою в цій святині, було розкриття мощей у 1921 і 1939 рр. Зрозуміти пекучу необхідність такої акції для режиму досить легко, якщо згадати, що з наявних на Україні 128 мощей канонізованих православною церквою святих, 120 знаходились у печерах Лаври [3]. Так, у січні 1939 р., спеціальна комісія у складі «наукових працівників і представників громадськості» розкрила сорок

гробниць у Ближніх печерах і двадцять у Дальніх печерах і провела детальне обстеження «трупів» з метою розвінчання «фальсифікаторської» діяльності ченців і вивчення їхніх методів обдурювання мас [4].

Монастир зумів відновити свою діяльність під час німецької окупації Києва у Другій світовій війні. Однак уже 30 травня 1944 р. РНК УРСР прийняла Постанову № 577, що повторно закріплювала за музеєм-заповідником усю територію Верхньої та Нижньої лаври, включивши до її складу також церкву Спаса на Берестові та Видубицький монастир [5]. Попри цю постанову, православний монастир, позбавлений у 1946 р. своїх земельних угідь, зумів проіснувати до 1961 р. й був закритий лише у розпал хрущовської антирелігійної кампанії. Пояснювалось таке «напівлегальне» функціонування монастиря, на перший погляд, самовільними діями місцевої влади. Управління архітектури виконкому Київської міськради одразу після закінчення війни уклало з монастирем угоду про оренду ним території лаври. Своєрідно інтерпретуючи Постанову РНК СРСР від 29 травня 1946 року № 1130-463/с «Про православні монастирі», міськвиконком своїм рішенням від 31 грудня того ж року підтвердив права монастиря на оренду цієї території [6]. Насправді ж, причину слід шукати глибше. Місцеве керівництво дещо з великим запізненням реалізовувало модифіковану подіями війни політику партії щодо Російської православної церкви.

Державний заповідник, відновлюючи свою діяльність після війни, зіткнувся з низкою проблем, сума яких навіть загрожувала його існуванню. Поступившись заповіднику Верхньою лаврою, на території Нижньої лаври продовжував діяти чоловічий монастир, «активно пропагуючи», за твердженням секретаря Київського обкому партії М. Синиці, «ворожу нашому світогляду релігійну ідеологію» серед відвідувачів лаври [7]. Ченці мали змогу провадити «релігійну пропаганду» завдяки тому, що Ближній й Дальній печери входили до обов'язкової програми екскурсії і саме ченці, а не штатні екскурсоводи, супроводжували там відвідувачів. Проте, хоч як дивно, не в цій «ворожій пропагандистській діяльності монахів», усе ще діючого монастиря, вбачала дирекція заповідника основну загрозу його існуванню.

Основною проблемою, яку керівництво заповідника десятиліттями намагалося безуспішно вирішити, було розташування на території Лаври найрізноманітніших установ і організацій та проживання сторонніх мешканців у приміщеннях

Лаврського комплексу. Низку постанов було прийнято на вищому республіканському рівні з метою відселення таких осіб з території заповідника. Уж є згадана Постанова РНК УРСР від 30 травня 1944 р. зобов'язала міську раду забронувати селитись на території заповідника установам, організаціям і стороннім мешканцям [8]. Наступною була Постанова РМ УРСР № 3530 від 23 листопада 1950 р. «Про заходи по відбудові історико-культурних пам'яток Державного заповідника «Києво-Печерська лавра»», яка вже ставила питання про виселення тих, хто продовжував розташовуватися на території Лаври [9]. Цю ж вимогу повторювала прийнята через шість років Постанова РМ УРСР № 971 від 16 серпня 1956 р. – «Про відновлення і реставрацію історико-культурного пам'ятника і спорудження Київського державного заповідника-музею «Києво-Печерська Лавра»», і, прийнята на ознаменування наступної шестирічної кампанії за виселення спільна, Постанова ЦК КПУ та РМ УРСР № 267 від 13 березня 1962 р. [10]. Щоб оцінити наскільки оперативно втілювалися у життя рішення республіканського керівництва, потрібно звернутися до статистики. Порівняно з 1947 р. на 1954 р. кількість сімей, що проживали на території заповідника, скоротилась менш ніж наполовину, з 127 до 72 [11]. Також показовим є те, що протягом першої половини 1960-х рр. дирекція заповідника двічі зверталася до Державного Арбітражного суду, вимагаючи в судовому порядку змусити установи і приватних мешканців виконувати вищезгадані постанови [12].

Не переоцінюючи шанси на виселення установ і пожителів законним шляхом, дирекція заповідника змушена була застосовувати найрізноманітніші тактичні прийоми. Для прикладу, 1947 р. директор заповідника Красіцький, а також, за його порадою, наукові співробітники заповідника написали декілька скарг у відповідні інстанції, стверджуючи, що мешканці, які проживали на лаврській території, служили в німецьких каральних органах під час окупації, і вимагали «вжити заходів для очистки території заповідника від ворожих елементів» [13]. Хоча у перші повоєнні роки потрібно було небагато, щоб отримати звинувачення у «співробітництві з німецько-фашистськими окупантами», МВС УРСР прийняло висновок про те, що директор заповідника поширював ці «чутки», винятково маючи на меті виселення жильців, «антирадянська діяльність яких не підтверджується» [14].

Не менш гострою проблемою, що її мало вирішувати керівництво заповідника, була неста-

ча державних асигнувань на утримання Лаври. Партійний осередок заповідника в доповідній записці, поданій на ім'я секретаря ЦК КПУ О. І. Кириченка у березні 1954 р., вказував, що кошти, якими може розпоряджатися заповідник, є настільки мізерними, що їх не вистачає навіть на поточний ремонт адміністративних споруд, не говорячи вже про реставрацію та утримання в належному стані пам'яток Лаври [15]. Не вбачаючи перспектив отримання необхідних коштів, дирекція після відповідної санкції уряду в 1950 р. почала здавати окремі споруди заповідника в довгострокову оренду культурним і науковим організаціям, за умови реставрації та утримання цих споруд за рахунок орендної плати. У вищезгаданій доповідній записці вказувалося, що орендарі провели реставраційні роботи за період, що минув від початку оренди, тобто за чотири роки, на суму 2,93 млн крб., у той час, як лише на нагальні роботи потрібно витратити близько 30 млн крб. Більше того, акцентувалося далі: «Орендарі реставрують лише споруди XIX–XX ст., тобто ті, які можна використати для розміщення в них інституцій. Натомість унікальні пам'ятки архітектури, які у своїй більшості не придатні для розташування там установ... в оренду ніхто не бере і вони продовжують руйнуватися» [16].

Серйозною проблемою стало руйнування водопровідної системи лаврського комплексу. Розв'язувати цю проблему було тим більш складно, що вже її існування місцеве керівництво не бажало визнавати, мабуть, усвідомлюючи, що його ж дії і призвели до того катастрофічного становища, в якому опинилася Лавра у середині 1960-х рр. Одна з небагатьох офіційних згадок про спричинені розладнанням водопровідної системи обвали й осідання ґрунту, що загрожували руйнуванням низці пам'яток, включно із лаврською дзвіницею, містилася у тій же доповідній записці на ім'я Кириченка [17]. Вину за нищення системи її авторами покладено на «церковників».

На відміну від дирекції, окремі працівники заповідника не лише усвідомлювали усю катастрофічність ситуації, а й намагалися своїми силами щось виправити, принаймні ставлячи до відома вище партійне й державне керівництво. Наприклад, у своєму зверненні до республіканських керівників, Євмен Терещенко, що працював у заповіднику в 1962–1964 рр. механіком і слюсарем, згадував, що, через нехлюйство дирекції, зимою 1961–1962 рр. лопнув водопровід, затопивши печери Лаври. Вимога Терещенка звучала досить категорично: «Треба за-

повідник “Кієво-Печерська Лавра” передати у більш надійні руки. Це ж мірового значення одиниця і вона явно псується» [18]. За цими малограмотно написаними словами проступав дійсний біль за долю національної святині та бажання щось зробити, аби виправити становище, які годі побачити в сухих словах офіційних документів.

В умовах зміни клімату в державно-церковних взаєминах у перше десятиріччя після Великої Вітчизняної війни постало питання про профіль діяльності Лаврського заповідника. Тоді як до війни заповідник функціонував як «антирелігійний», у перші повоєнні роки профіль його діяльності визначається як «історико-культурний». Уж в 1950 р. Відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ офіційно запропонував Міністерству культури організувати в заповіднику антирелігійний музей та «побудувати зміст екскурсійної роботи у напрямку розгортання антирелігійної пропаганди з наукових позицій» [19]. Однак антирелігійна діяльність Лаври відновлювалася досить повільними темпами. Ситуація в заповіднику, особливо з огляду на антирелігійну кампанію, що розгорталася у СРСР після прийняття Постанови ЦК КПРС від 28 листопада 1958 р., «Про заходи щодо припинення паломництва до так званих “святих місць”», визначалася як «критична». Навіть секретар парторганізації заповідника В. Шевченко, у листі на ім'я секретаря ЦК КПУ Скаби від 29 листопада 1960 р., змушений був визнати, що «до цього часу немає приміщень для відновлення діяльності антирелігійного музею історії Лаври» [20]. Серед іншого він вказував, що навіть митрополичий палац з комплексом церков навколо нього, який мав велике «антирелігійне пізнавальне значення», музей історії Лаври мусив «відвойовувати» у Музею народного мистецтва [21].

Труднощі із відновленням антирелігійної діяльності заповідника частково пояснювалися протидією монастиря, який закрили лише 1961 року. Іншу, не менш важливу, причину слід шукати в несподіваній дилемі, що постала перед керівництвом заповідника. З ідеологічного боку, видавалося надзвичайно вигідним перетворити центр руського православ'я на центр викриття релігії. Із суто практичних міркувань, не менш важливим було показувати цей центр іноземним туристам, підтримуючи тим ілюзію про свободу совісті в радянській державі. Внутрішня суперечність ставала очевидною: важко було гордо показувати цей «центр обскурантизму» іноземцям, ще й наголошуючи при цьому, що Лавра стала першим осередком православ'я на території СРСР.

Лише вищезгадана Постанова ЦК КПУ та РМ УРСР від 13 березня 1962 р., прийнята в розпал хрущовської антирелігійної кампанії, хоча б формально ставила усі крапки над «і». Напряму діяльності музею-заповідника визначався як «науково-атеїстичний» [22]. Відповідно, профільною на території заповідника ставала виставка «Наука і релігія».

У 1963 році відвідувачі дістали змогу заходити до Ближніх печер [23], де було відкрито виставку «Печери і моші», при створенні якої використовувались матеріали обстеження мошей січня 1939 р. [24]. Біля гробниць, частину яких було розкрито, встановили таблички з анотаціями про «всі факти, які розкривали обман монастирем віруючих» [25]. В інструкції щодо відвідування печер особливо наголошувалося, що їх огляд може здійснюватися лише організовано, групами по 30–40 чоловік, під керівництвом наукового керівника [26]. Категорична заборона індивідуального відвідування печер, очевидно, пояснювалася страхом перед тим, що екскурсанти могли побачити там щось інше, аніж «центр релігійного одурманювання трудящих» з його «реакційним культом святих мошей».

Саме обстеженням стану цього заповідника, що знову став антирелігійним, і займалась Комісія УТОПІК у 1967 р. Оцінюючи висновки Комісії у своєму коментарі на ім'я ЦК КПУ від 26 червня 1968 р., міністр культури УРСР назвав їх «аполітичними» й прозоро натякнув на необхідність проведення ідеологічної роботи із членами Комісії [27]. У чому ж полягала «ідеологічна короткозорість» членів Комісії? Чому неможливим виявилось реалізувати їхні конкретні пропозиції щодо вдосконалення діяльності заповідника?

За винятком двох пунктів, висновки і пропозиції Комісії практично не розходилися з поглядами на стан заповідника та проблеми, що стояли перед ним, Міністерства культури, дирекції заповідника і навіть його парторганізації. Комісія констатувала, що заповідник не утримується в належному стані й не забезпечує належне збереження 37 пам'яток архітектури XII–XIX ст., що розташовувались на його території [28]. Також члени Комісії наголошували, що 265 унікальних ікон, перевезених до заповідника із закритих по всій Україні церков, зберігалися у непристосованих приміщеннях, а тому повільно нищилися [29]. Їхня пропозиція – «Поставити питання про збільшення державних асигнувань на ремонт і реставрацію пам'яток Лаври» – виглядала логічною і лише дублювала численні прохання дирекції заповідника [30]. Підтримкою

усіх інстанцій, зацікавлених у діяльності заповідника, користувалась також рішуча вимога Комісії остаточно виселити з його території всі сторонні установи і організації. Члени Комісії вказували, що на виконання постанови від 13 березня 1962 р. з території заповідника відселили лише 7 організацій і 131 сім'ю, у той час як решта організацій, строк відселення яких уже давно минув, там залишалась. Під час роботи Комісії на території заповідника розташовувалися – Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР, будівельний трест № 3 комбінату промислового будівництва, Міністерство промислового будівництва УРСР, винно-кон'ячний завод тресту «Арарат» Вірменської РСР і деякі інші організації [31].

Менш позитивно сприймалася пропозиція Комісії: «Негайно відкрити колодязі Антонія і Феодосія – головні споруди, ліквідація яких загрожує неминучою катастрофою» [32]. У вищезгаданій доповідній записці на ім'я Кириченка парторганізація заповідника із очевидною неохотою визнала існування проблем водопровідної системи Лаврського комплексу [33]. Незважаючи на таке обережне попередження, жодних заходів не було вжито, аби виправити ситуацію. Більше того, 1959 р., на виконання партійної постанови про припинення паломництва до «святих місць» і за безпосередньою вказівкою республіканського керівництва було нанесено черговий, остаточний, удар по системі водопостачання – повністю засипано колодязі Св. Антонія і Феодосія, закриті вперше ще на початку 1920-х рр. І це попри те, що колодязі, за визначенням Комісії, «з часів Київської Русі і протягом восьми століть відігравали роль дренажних споруд» [34]. Пропозиція заново відкрити колодязі не могла знайти безперечної підтримки навіть у дирекції заповідника, якому загрозувало руйнування.

На перший погляд, причина полягала в тому, що саме дирекція звинувачувалась Комісією, оскільки її дії призвели до дійсної катастрофи. Комісія наголошувала, що через засипання колодязів частково деформувалися обидві кручі, на яких стояла Лавра, і утворилося підземне озеро, «яке не лише обводнює розташовані тут споруди, але й загрожує зсувом і знищенням усіх будівель Лаври» [35]. Однак таке пояснення явної нехоті відповідальних інстанцій зважати на пропозицію Комісії УТОПІК видається надто поверховим.

Доля лаврських колодязів символізувала собою долю тисяч шанованих православними вірними «святих місць», боротьба з якими, по-

суті, і розпочала хрущовську антирелігійну кампанію. Офіційно колодязі закрили і пізніше засипали «на вимогу громадськості», «за невідповідність санітарним нормам» і навіть «як розсадник інфекцій» [36]. Насправді, знищення «святих місць» – численних колодязів, джерел, хрестів і капличок – вважалось одним із дієвих методів протидії впливу Церкви на населення і, головне, боротьби з осередками народної релігійності.

Достатньо навести один приклад, щоб оцінити, наскільки важливим елементом у боротьбі з релігією вважалось знищення «святих місць» загалом і колодязів Св. Антонія і Феодосія зокрема. У своєму звіті про релігійні свята за 1957 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Київській області Федотов серед іншого приділив увагу святкуванню Успіння Пресвятої Богородиці 28 серпня. Він вказував, що Лавру на її храмове свято відвідало близько 5 тис. вірних, а в черзі за святою водою з колодязів стояло принаймні по 70 чоловік біля кожного [37]. Продовжуючи, він досить красномовно змалював картину, що пояснювала страх комуністичного режиму перед «святими місцями»: «Деяких жінок, переважно похилого віку, лаврська служба не повністю задовольнила. О 5-й годині вечора вони спустилися вниз, до колодязів, розташувалися біля них, голосно і дружно почали співати різні пісні, в тому числі і величання на честь Богородиці... Ця картина з тими чи іншими змінами повторюється щороку» [38]. Зважаючи на роль колодязів як важливих локусів народної релігійності, що особливо яскраво проявлялось під час великих релігійних свят [39], їхнє значення як дренажних споруд повністю ігнорували. Саме тому пропозиція Комісії була класифікована як «аполітична» і зіткнулася з глухим опором усіх інстанцій.

Те, що Комісія підняла питання про відкриття колодязів, можливо, свідчило про незнання чи нерозуміння діячами науки і культури погляду партії на проблему «святих місць», того, наскільки суттєвою «перешкодою» на шляху до світлого комуністичного майбутнього вони ставали. Однак основна пропозиція Комісії аж ніяк не могла пояснюватися подібним незнанням. Члени Комісії висловлювали своє переконання в тому, що «головною умовою наведення порядку у Києво-Печерському заповіднику є правильне

визначення профілю заповідника саме як культурно-історичного комплексу (зразком може бути... аналогічний комплекс у Троїце-Сергіївській Лаврі в Загорську під Москвою)» [40]. Комісія вказувала, що атеїстична пропаганда, попри усе її значення, «повинна здійснюватися не заповідником, а спеціальною установою... поза стінами Лаври» [41]. Більше того, вона посягала на святая святих музею-заповідника, пропонуючи ліквідувати як непрофільну виставку «Наука і Релігія» [42]. Зрозуміло, що така пропозиція не могла знайти підтримки у жодній із зацікавлених інстанцій. Така пропозиція, висловлена в офіційному висновку Комісії, свідчила і про «ігнорування» її членами «вимог партії з ідеологічної роботи», на чому наголошувалось у записці Міністерства культури від 26 червня 1968 р. [43], і про «небажання» окремих представників інтелігенції зрозуміти, що їхнім завданням було будувати комуністичне майбутнє, а не оберегати національне минуле.

Розгляд діяльності Комісії УТОПІК у загальному контексті постхрущовської доби дає змогу простежити еволюцію поглядів української інтелігенції у 1960-х рр. Зв'язок між національною спадщиною і релігійними почуттями українського народу першим побачило партійне керівництво. Саме його боротьба з релігією, зокрема, бездумне нищення унікальних пам'яток сакрального мистецтва (що стало сумним символом хрущовської антирелігійної кампанії так само, як воно було символом сталінської боротьби з Церквою), спонукала українських інтелігентів до усвідомлення цього зв'язку. Пам'яткоохоронні акції діячів науки і культури, з одного боку, засвідчували їхній біль за долю національного минулого і бажання знайти джерела духовності, відсутні в новозбудованому соціалістичному суспільстві. З другого боку, вони проливали світло на труднощі, що виникали із нав'язуванням інтелігенції офіційного, дискредитованого хрущовською боротьбою з Церквою, наукового атеїзму. Зважаючи на певний відхід від офіційного світогляду, засвідчений, для прикладу, висновками Комісії щодо стану «Києво-Печерської лаври», проаналізованими в цій статті, виступи представників інтелігенції на захист пам'яток релігійного мистецтва можемо розглядати як один з виявів її повсякденного спротиву політиці комуністичного режиму.

1. Центральний держаний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 33. – Арк. 17.

2. Козлов В. А. Крамола: инакомыслие в СССР при Хру-

щёве и Брежневe. 1953–1982 годы // Отечественная история. – 2003. – № 4. – С. 95. Концепція Козлова узгоджується із використовуваною в західній історіографії концепцією повсякденного спротиву американського

- історика Джеймса Скотта. Див. докладніше: *Scott J. C. Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance.*— New Haven—London: Yale University Press, 1985.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ).— Ф. 1.— Оп. 23.— Спр. 5069.— Арк. 364—365.
 4. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 31.— Спр. 2166.— Арк. 61.
 5. Там само.— Спр. 1235.— Арк. 8.
 6. Там само.
 7. Там само.— Арк. 9.
 8. Там само.— Арк. 8.
 9. Там само.— Оп. 30.— Спр. 3655.— Арк. 141.
 10. Там само.— Оп. 31.— Спр. 3456.— Арк. 2.
 11. Там само.— Оп. 30.— Спр. 3655.— Арк. 141.
 12. Там само.— Оп. 31.— Спр. 3456.— Арк. 2.
 13. Там само.— Оп. 23.— Спр. 4556.— Арк. 15—16.
 14. Там само.— Арк. 16.
 15. Там само.— Оп. 30.— Спр. 3655.— Арк. 145.
 16. Там само.— Арк. 144.
 17. Там само.— Арк. 145.
 18. Там само.— Оп. 31.— Спр. 3456.— Арк. 27—28.
 19. Там само.— Оп. 30.— Спр. 3655.— Арк. 142.
 20. Там само.— Оп. 31.— Спр. 1470.— Арк. 93.
 21. Там само.— Арк. 96.
 22. Там само.— Спр. 3456.— Арк. 4.
 23. Ближні печери було закрито для відвідувачів 1961 р. у зв'язку з ліквідацією монастиря. Ще 1954 р. Відділ агітації та пропаганди ЦК КПУ підняв питання про передачу їх заповіднику, «враховуючи важливість печер для організації антирелігійної пропаганди» (ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 30.— Спр. 3655.— Арк. 155). Цікавим є привід, використаний для закриття печер.
 - У листі на ім'я першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного (грудень 1960), Петро Шелест, на той час перший секретар Київського обкому партії, пропонував закрити Ближні печери, «враховуючи вимоги громадськості про охорону історичних пам'яток Лаври від руйнування» (Там само.— Оп. 31.— Спр. 1470.— Арк. 100).
 24. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 31.— Спр. 2166.— Арк. 37—38, 62.
 25. Там само.— Арк. 62.
 26. Там само.— Арк. 38.
 27. Там само.— Спр. 3456.— Арк. 4.
 28. Там само.— Арк. 1.
 29. Там само.— Арк. 2.
 30. Там само.— Арк. 24.
 31. Там само.— Арк. 2.
 32. Там само.— Арк. 25.
 33. Там само.— Оп. 30.— Спр. 3655.— Арк. 145.
 34. Там само.— Оп. 31.— Спр. 3456.— Арк. 20.
 35. Там само.
 36. Там само.— Арк. 3.
 37. ЦДАВОУ.— Ф. 4648.— Оп. 1.— Спр. 160.— Арк. 87.
 38. Там само.— Арк. 88—89.
 39. Докладніше про роль локусів, матеріальних виразів народної релігійності див. у праці: *McDannell C. Material Christianity: Religion and popular culture in America.*— New Haven and London: Yale University Press, 1995.
 40. ЦДАГОУ.— Ф. 1.— Оп. 31.— Спр. 3456.— Арк. 22.
 41. Там само.— Арк. 24.
 42. Там само.
 43. Там само.— Арк. 3—4.

Natalia Shlikhta

**NATIONAL MUSEUM-RESERVE «THE LAVRA
OF CAVES IN KYIV» DURING THE 1940s—1960s
(an issue in monument protection activities in Soviet Ukraine)**

The article examines the conditions of the functioning of the National museum-reserve «The Lavra of Caves in Kyiv» since its reestablishment in the 1940s and until the late 1960s. Special attention is devoted to the conclusions regarding the conditions of the museum-reserve functioning drawn by the Special Commission of the Ukrainian Society for the Protection of the Monuments of History and Culture after its investigation of the former in April—July 1967. The monument protection activities by the members of the Society — Ukrainian scholars and art students — are analyzed as a form of their everyday resistance against the policies of the Soviet state.